

תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	מבוא
23	פרק ראשון: התהוות הרובע היהודי בפוזנן עד לאמצע המאה השבע עשרה
41	פרק שני: האוכלוסייה היהודית במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה
49	פרק שלישי: בעלי הבתים היהודים ומעמדם במוסדות הקהל
64	פרק רביעי: תנאי הדיור ברובע היהודי
85	פרק חמישי: יהודי פוזנן והתשתית העירונית
98	סיכום
104	נספח: הרובע היהודי ותושביו בשנת 1641 – שילוב מקורות
118	רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים
120	ביבליוגרפיה
130	מפתח השמות והמקומות

פתח דבר

ספר זה מבוסס על עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, שהוגשה לאוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תש"ן. העבודה נכתבה בהדרכתו של פרופ' יעקב גולדברג, אשר שיתף אותי בידע הרב שלו והעניק לי עזרה ועצות שבלעדיהן היה לי קשה אף להתחיל במחקר משמעותי על אודות יהודי פולין. זכיתי בהדרכתו המסורה מעל ומעבר למה שכל סטודנט יכול לצפות ממדריך, ודאגתו המתמדת להתקדמותי החזיקה אותי בתקופות הקשות של לימודיי. פרופ' ישראל ברטל, כיום ראש המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם שליד האוניברסיטה העברית, עזר לי מאוד לאורך כל הדרך ושיחותיי איתו היו לי מקור השראה לכיווני מחשבה חדשים. הוא זה אשר דאג לפרסום המחקר ביסדרת המחקרים של המרכז. נוסף על אלה, קיבלתי עצות מועילות מאוד גם מפרופ' גרשון הונדרט ומד"ר שאול שטמפפר. ידידי הטוב, ד"ר נתן כהן, הקדיש שעות רבות לדיונים אתי ולקריאת טקסטים השוואתיים. הוא גם קרא את העבודה כולה והעיר הערות מועילות ביותר. חברי ד"ר מרקוס זילבר סייע בעריכת המפתח. פרופ' חנא שמרוק ז"ל, לשעבר ראש המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם, עזר במימון שתיים מנסיעותיי לפולין לצורך לימוד השפה הפולנית. לכולם תודתי העמוקה. אני מודה גם לגב' הדסה אטולין, מנהלת הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, על הרשות לפרסם תצלום ותעתיק תעודה מתוך 'ספר הזיכרונות' בנספח לספר. בתקופת הכנת הספר לדפוס זכיתי לעזרה נדיבה מאוניברסיטת חיפה ולתמיכה מחבריי שם, הן בחוג לתולדות ישראל הן ביחידה לתלמידי חו"ל. לכולם תודתי העמוקה.

תודה גם לגב' יהודית מאיר, העורכת הלשונית של הספר, ולמר גיא חורוני, שהכין עבורי תכניות יפות להפליא של העיר פוזנן והרובע היהודי שם. אני מודה גם לידידי ד"ר קשישטוף מודלסקי מפוזנן, שעזר לי מאוד להשיג תמונות מפוזנן של היום. תודה גם למר דן בנוביץ והצוות של הוצאת מאגנס על טיפולם בהוצאת הספר לאור.

אחרונה אחרונה חביבה, אני חייב תודה עצומה לאשתי, מרגרט, שעמדה לצדי במשך כל התהליך המייגע של לימודיי. ספר זה עומד לזכותה בה במידה שהוא עומד לזכותי.

אדם טלר

מבוא

מטרות המחקר, סקירה ביבליוגרפית ומבנה הספר

ספר זה בוחן מכלול בעיות הקשורות לדמוגרפיה, לחברה, לתרבות חומרית (בעיקר תנאי המחיה הפיזיים)¹ ולחיי היום יום של יהודי פוזנן במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה. אם בהקשר הכללי יותר של תולדות יהודי פולין כבר זכו שני הנושאים הראשונים לכמה מחקרים מקיפים,² הרי למעט מחקרים על בתי כנסת, תשמישי קדושה והלבוש היהודי³ לא זכו הבעיות של התרבות החומרית וחיי היום יום לבירור מקיף וראוי לשמו. השאלות המיוחדות בהקשרים אלה שתיאלנה כאן קשורות ל'מרחבי המגורים' (residential spaces) של יהודי פוזנן. הנושא הראשון שידון להלן הוא הרובע היהודי, גודלו וצורתו, וכן גודלה ואופייה של האוכלוסייה היהודית שגרה בו בתקופה הנדונה. לאחר מכן יתמקד הדיון בנושא בתי המגורים. ייעשה ניסיון לא רק לסווג את הבתים שהיו ברובע היהודי של פוזנן לפי גודלם והחומר שממנו נבנו, אלא גם לעמוד על תנאי הדיור בכל אחד מסוגי הבתים הנזכרים. כן אנסה לבחון כיצד פעלה הנהגת

1 לדיון כללי על מחקר היסטורי של תרבות חומרית ראו, T. Schlereth, 'Social History, Scholarship and Material Culture Research', idem (ed.), *Material Culture: A Research Guide*, Kansas 1986, pp. 155–195. על חקר residential spaces כחלק ממסגרת זו ראו שם, עמ' 160–163.

2 ראו לדוגמה יידן; גולדברג, עמ' 9–79; S. Stampfer, 'The 1764 Census of Polish Jewry', *Bar-Ilan: Annual of Bar-Ilan University* 24–25 (1989), pp. 47–57

3 ראו לדוגמה; M. Piechotka and K. Piechotka, *Wooden Synagogues*, Warsaw 1959; R. Wischnitzer-Bernstein, 'Mutual Influences between Eastern and Western Europe in Synagogue Architecture from the Twelfth to the Eighteenth Century', *YIVO Annual* 2–3 (1947–1948), pp. 25–68; T. Hubka, 'Jewish Art and Architecture in the East European Context: The Gwoździec-Chodorów Group of Wooden Synagogues', *Polin* 10 (1997), pp. 141–182; I. Schiper, 'Sztuka plastyczna u Żydów w dawnej Rzeczypospolitej', I. Schiper et al. (eds.), *Żydzi w Polsce odrodzonej*, I, Warszawa 1932, pp. 308–337; I. Turnau, 'Ubiór żydowski w Polsce XVI–XVIII wieku', *Przegląd Orientalistyczny* 3/1987, pp. 297–311

הקהל בנושא החיוני של דיור ליהודי פוזנן. בחלק האחרון של הספר יעבור המוקד אל התנאים הפיזיים שמחוץ לבתים ברובע היהודי. הנושאים שיידונו הם: כיצד שמרה הנהגת הקהל על ניקיון הרחובות, איך התגוננו בפני דלקות, איך סיפקו מים לרובע היהודי, ומה הייתה התייחסות הקהל לצורך לשמור על הביצורים העירוניים במצב תקין.

מעטים מבין נושאים אלה זכו למחקר מקיף בהקשר של חקר יהודי פולין, או אף של חקר יהודי אשכנז בכלל. אציין את מחקרו של א' פינתוס על ההתפתחות המבנית של רחובות היהודים בערים גרמניות.⁴ מחקר זה נכתב לפני השואה והוא מתרכז בעיקר בימי הביניים. עוד אזכיר את סקירתו של ג' הונדרט בנושא המגורים העירוניים של יהודי פולין בעת החדשה המוקדמת.⁵ שני מחקרים אלה מתרכזים ברקע החוקי והחברתי להתפתחות הרבעים היהודיים ובדפוסי ההתיישבות בתוך הערים יותר משהם עוסקים בתנאי החיים הפיזיים.⁶ יש להזכיר גם את הפרק בספרו של ר' מאהלר, 'יידן אין אמאליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן', הדין בתנאי הדיור של יהודי פולין על סמך התוצאות של המפקד הגדול של היהודים שם בשנים 1765-1766.⁷ הנתונים שהיו בידי מאהלר אפשרו לו לצייר תמונה ברורה של סוגי הבתים השונים ותנאי הדיור בהם, בעיקר בערים בינוניות וקטנות באזורים שונים של דרום-מזרח פולין ומרכזו.

חרף החוסר במחקרים מקיפים ניתן למצוא התייחסויות בצורה זו או אחרת לרוב הנושאים בתוך מונוגרפיות על תולדותיהן של קהילות יהודיות מסוימות, דוגמת אלו של בלבן על קרקוב⁸ ולבוב,⁹ וזו של קלויזנר על וילנה.¹⁰ לעומת זאת, בשתי המונוגרפיות שנכתבו על תולדות יהודי פוזנן¹¹

4 A. Pinthus, 'Studien über die bauliche Entwicklung der Judengaßen in den deutschen Städten', *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, n.s. 2 (1930), pp. 101-130, 197-217, 284-300

5 G. Hundert, 'Jewish Urban Residence in the Polish Commonwealth in the Early Modern Period', *Jewish Journal of Sociology* 26 (1984), pp. 25-34

6 ח' ביינארט במאמרו 'מגורי היהודים בספרד במאה הט"ו בגירת ההפרדה, ציון נא (תשמ"ו)', עמ' 61-85, נוקט גישה דומה.

7 יידן, ובמיוחד עמ' 179-195.

8 יהודי קרקוב. על התקופה הנדונה ראו שם, עמ' 405-447.

9 M. Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVIgo i XVIIgo wieku*, Lwów 1906, pp. 492-501, passim

10 י' קלויזנר, תולדות הקהלה העברית בוילנה, וילנה 1935, עמ' 55-89.

11 J. Perles, *Geschichte der Juden in Posen* (Separatdruck aus Frankels Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums), Breslau 1856; A. Heppner and J. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden in Posen*, Koschmin and

כמעט ואין התייחסות לנושאים אלה. בקשר לשאלות של הסביבה העירונית של היהודים שהועלו לעיל, אין מחקר מקיף, למעט אולי הפרק בספרו של מ' הורן על החובות הצבאיות של יהודי פולין, הן אך ורק בנושא השתתפות היהודים באחזקת ביצורים עירוניים.¹²

מאז חיבור שתי המונוגרפיות על תולדות יהודי פוזנן לפני מלחמת העולם הראשונה, זכה נושא זה למספר מחקרים בתחומים ספציפיים, בעיקר בנושאים כלכליים וחברתיים.¹³ מובן, שכאן חשובים יותר המחקרים על ההיסטוריה החברתית של יהודי פוזנן, דוגמת עבודותיהם של ד' אברון ושל א' מיכלובסקה על המבנה הארגוני של הנהגת הקהל,¹⁴ עבודתו של ד' נוסבוים על היסוד של 'צדק חברתי' בחברה היהודית בכלל ובפוזנן במאות השבע עשרה והשמונה עשרה בפרט,¹⁵ וגם מאמרו של י' אופנהיים הבוחן את ביטויים של הלכי הרוח החברתיים והמגמות השונות בתוך 'פנקס הכשרים'.¹⁶ כל המחקרים האלה נוגעים בצורה זו או אחרת בחלק מהנושאים המעניינים אותנו כאן (לרוב דרך בחינת פעילות הנהגת הקהל).

Bromberg 1914 (Separatabdruck von 'Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in den Posener Landen')

12 ראו הורן. הנושא הזה מוזכר גם במחקרים כלליים כמו 'Rzeszów na przełomie XVI i XVII wieku', F. Błoński (ed.), *Pięć wieków miasta Rzeszowa: XIV–XVIII*, Warszawa 1958, pp. 98–99; F. Kotula, 'Obwarowanie Rzeszowa i rozwój przestrzenny miasta w XVII–XVIII wieku', *ibid.*, pp. 210–211; A. Hryckiewicz, 'Milicje miast magnackich na Białorusi i Litwie w XVI–XVIII w.', *Kwartalnik Historyczny* 77 (1970), p. 57

13 ראו לדוגמה *M. Breger, Zur Handelsgeschichte den Juden in Polen während des 17 Jahrhunderts, mit besonderer Berücksichtigung der Judenschaft Posens*, Berlin 1932; L. Koczy, 'Studia nad dziejami gospodarczymi Żydów poznańskich przed połową wieku XVII', *Kronika miasta Poznania* 12 (1934), pp. 257–299, 333–362; 13 (1935), pp. 47–63; D. Tollet, 'Merchants and Businessmen in Poznań and Cracow, 1588–1668', C. Abramsky et al. (eds.), *The Jews in Poland*, Oxford 1986, pp. 22–30; J. Topolski and K. Modelski (eds.), *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, Poznań 1995

14 ד' אברון, 'הברירה בקהילת פוזנא במאות הי"ז–י"ח', גלעד א (תשל"ג), עמ' 51–62; מיכלובסקה.

15 D. Nussbaum, 'Social Justice and Social Policy in the Jewish Tradition: The Satisfaction of Basic Human Needs in Poznan in the 17th and 18th Centuries', Ph.D. dissertation, Brandeis University, 1977

16 י' אופנהיים, 'הלכי רוח והמגמות בענייני חברה כביטויים בפנקס הכשרים של קהילת פוזנא', גלעד ג (תשל"ו), עמ' 33–56.

אך התייחסותן לשאלת התרבות החומרית מוגבלת ביותר ואין הם יכולים לשמש בסיס להבנת מכלול הנושאים העומדים כאן על הפרק.

שלא כבהיסטוריוגרפיה היהודית, בהיסטוריוגרפיה הפולנית כל הנושאים שהזכרתי כבר זכו למחקרים מבוססים בהקשר להיסטוריה של החברה הפולנית במאות השבע עשרה והשמונה עשרה. אפשר לציין את המונוגרפיה של י' פטשניק על תולדות הערים והעירוניים בפולין, שבה מוקדש פרק לנושאים הקשורים לתנאים הפיזיים בערים,¹⁷ וכן את ספרם של בוגוצקה וסמסונוביץ' על ערים ועירוניים בפולין לפני החלוקות, הדן בהרחבה בהתפתחות המרחבית של הערים בתקופה זו.¹⁸ כן יש להזכיר את קובץ המאמרים על בית ודירה בערי פולין במחצית השנייה של המאה השבע עשרה ובמאה השמונה עשרה, המוקדש כל כולו למחקר היסטורי של התרבות החומרית.¹⁹ גם בנושאים הקשורים לדמוגרפיה, לתנאים פיזיים בערים ולהגנה על ערים קיימים מחקרים מיוחדים,²⁰ ונוסף על כך מצויות התייחסויות כלליות, כמו למשל בספרו הפופולרי של ב' ברנובסקי על חיי היום יום בערים הקטנות של פולין במחצית השנייה של המאה השבע עשרה ובמאה השמונה עשרה.²¹

העיר פוזנן עצמה זכתה גם היא לכמה מחקרים בתחום זה. כבר לוקשביץ', בחיבורו הגדול 'תמונה סטטיסטית והיסטורית של העיר פוזנן בזמנים עברו', שנכתב במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, לא פסח על שאלות של התרבות החומרית והסביבה העירונית.²² במאה העשרים נכתבה מונוגרפיה על חיי היום יום בפוזנן בתקופת הרנסנס (הספר מתייחס למאה השש עשרה ולראשית המאה השבע עשרה ודן בהרחבה בנושאים חשובים לענייננו).²³ המחברת ל' שיצ'יכוויצ'ובה הקדישה תשומת לב מיוחדת לבחינת הצורה המרחבית של העיר, בתי

J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949, pp. 369–409 17
בוגוצקה וסמסונוביץ'. 18

M. Gajewska, W. Kalinowski, E. Kowecka and N. Misk-Rudkowska, *Dom i mieszkanie w Polsce*, Wrocław, Warszawa, Kraków and Gdańsk 1975 19

I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976; ראו לדוגמה; 20
Z. Kuchoicz, *Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województw łęczyckiego i sieradzkiego w XVIII wieku*, Łódź 1961; Z. Pilarczyk, *Obronność Poznania w latach 1253–1793*, Poznań 1988

B. Baranowski, *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1975, esp. pp. 14–26, 82–103 21

ראו לוקשביץ', במיוחד עמ' 171–222. 22

ראו שיצ'יכוויצ'ובה, במיוחד עמ' 50–71, 106–127. 23

המגורים, תנאי ההיגיינה והבריאות ולסכנות דלקה ושיטפונות בעיר, ומסקנותיה מתבססות לרוב על מקורות ארכיוניים. מחקר נוסף חשוב מאוד לענייננו הוא זה של ס' ושק, 'האוכלוסייה ובנייני המגורים של העיר פוזנן במאות השש עשרה והשבע עשרה'.²⁴ על סמך מקורות ארכיוניים (כולל המפקד של עירוני פוזנן משנת 1590 ופנקסי רישום של לידות, נישואין ופטירות מאותה תקופה) דן ושק בהתפתחות המרחבית של העיר, בגודל אוכלוסייתה בסוף המאה השש עשרה ובהתפתחויות דמוגרפיות במשך המאה השבע עשרה. מחקר מקיף זה עדיין משמש בסיס להבנת הנושא, ועל כך תעיד העובדה שבכרכים המונומנטליים של 'תולדות פוזנן' שהתפרסמו בשנת 1988, מבוססים הפרקים הדנים באוכלוסיית העיר בתקופה הנדונה בעיקר על מחקרו זה של ושק.²⁵ תוך כדי ניסיונו לעמוד על גודל האוכלוסייה בפוזנן חישב ושק את מספר היהודים בעיר (אדון בכך להלן).²⁶ והנתונים שהביא שימשו בסיס לחוקרים כמו ש' ברוך וב' ויינריב שרצו לחשב את גודל האוכלוסייה היהודית של פולין כולה בתקופה הנדונה.²⁷ אחת הבעיות שמעמיד מחקר דמוגרפי של יהודי פולין במאות השבע עשרה והשמונה עשרה היא החסר במקורות מדויקים, ולעתים לא רחוקות אין לו להיסטוריון אלא רשימת בתים בלבד ללא ציון מספר התושבים.²⁸ כאשר המצב הוא כך, עומדות בפני החוקר שתי אפשרויות: להסתפק בפרסום מספר הבתים בלבד,²⁹ או, כפי שנפוץ מאוד בהיסטוריוגרפיה, לנסות להגיע לאומדן כשלהו של המספר הממוצע של דיירים יהודים בכל בית בעיר.³⁰ לשם כך דרוש מידע על המספר הממוצע של דיירים במקומות

24 ראו ושק, עמ' 64-136.

25 S. Abt, 'Ludność Poznania w XVI i pierwszej połowie XVII wieku', בתוך פוזנן, עמ' 454-424.

26 ושק, עמ' 111-113.

27 ראו B. Weinryb, *The Jews of Poland*, Philadelphia 1982, p. 310; S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XVI, New York, London and Philadelphia 1976, pp. 194, 406.

28 ראו Z. Guldon, 'Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce w XVI-XVIII wieku', *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 2/1986, esp. p. 253.

29 בוגוצקה וסמונוביץ, עמ' 473.

30 ראו לרוגמה י' גולדברג, 'המסחר הקמעוני היהודי בפולין במאה ה'ח': תקנות לחנוונים בזאטלאב ובברודי ושאלת המקורות העבריים-הפולניים לתולדות המסחר והחברה היהודיים', ע' מנדלסון וחי' שמרוק (עורכים), קובץ מחקרים על יהודי פולין: ספר לזכרו של פאול גליקסון ירושלים תשמ"ז, עמ' 15-16, והספרות המוזכרת שם. ראו גם ש' איטנר,

מסוימים שיוכל להיות בסיס לחישובים במקומות אחרים. לגבי פוזנן קיימים נתונים מדויקים על מספר הדיירים בכל בית.³¹ לנתונים אלה חלק חשוב בספר, והם יעובדו בהמשכו ויובילו למסקנות בעלות משמעות רחבה עבור המחקר על אודות ההיסטוריה הדמוגרפית של פולין ויהודיה. אולם יש לזכור, כי לפני שאפשר יהיה להשתמש בתוצאות מחקר זה לצורך כך, יש לנסות ולבדוק עד כמה משקף מצבם של יהודי פוזנן את מצבם של היהודים בערים אחרות. ואכן בספר תוקדש תשומת לב מיוחדת להשוואה בין מספר הדיירים בכל בית בפוזנן לבין מספר זה בערים אחרות בפולין ואף מחוצה לה.

מחקר על תנאי המחיה בערי פולין עשוי להציע קנה מידה נוסף להערכת מקומם של היהודים בחברה העירונית של פולין בתקופה הנדונה.³² עד כה התרכזו המחקרים בנושא בעיקר בשני עניינים: העימות בין היהודים לעירוניים הלא יהודים על רקע דתי, והעימות על רקע התחרות הכלכלית.³³ מקובל, שלמרות המתח הזה הצליחו היהודים לתפוס מקום

31 'חלקם של היהודים בקולוניזציה של אוקראינה (1569-1648)', ציון כא (תשט"ז), עמ' 107-142; Z. Guldon and K. Krzystanek, 'Ludność żydowska w miastach powiatu 142 wiślickiego w końcu XVIII w.', *Studia Kieleckie* 39, no. 3 (1983), pp. 22-36. מתייחסים למספר היהודים בממוצע לכל ארובה ולא למספרם בכל בית, אך העיקרון דומה. עם זאת, יש כאן בעיה של מינוח. אין שימוש עקיב במקורות השונים במונחים הקשורים בדיור. המילה *gospodarz* יכולה לציין הן 'בעל בית' הן 'ראש משפחה' (המשלם שכר דירה עבור מגוריו). קיים גם המונח *śasiad* המצביע על דייר שהוא ראש משפחה המשלם שכר דירה ואולי גם על דייר מכל סוג שהוא. בספר השתמשתי במילה העברית 'דייר' כדי לציין אדם הגר בבית מסוים, בלי להתייחס לשאלה אם אותו דייר הוא בעל הבית או גר בו בשכירות. במקרים אחרים השתמשתי במונחים 'ראש משפחה', 'בעל בית' ו'שוכר דירה' כאשר ההקשר היה ברור.

32 על היחסים בין היהודים לבין העירוניים בפולין ראו גולדברג. ראו גם א' טלר, 'תפקידם הכלכלי ומעמדם החברתי של היהודים באחוזות בית ראדזיוויל בליטא במאה הי"ח', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז, פרק ב; G. Hundert, 'The Implications of Jewish Economic Activities for Christian-Jewish Relations in the Polish Commonwealth', Ch. Abramsky et al. (eds.), *The Jews in Poland*, Oxford 1986, pp. 55-63; M. Rosman, 'A Minority Views the Majority: Jewish Attitudes towards the Polish-Lithuanian Commonwealth and Interaction with the Poles', *Polin* 4 (1989), pp. 31-41.

33 ראו ע"נ פרענק, העירוניים והיהודים בפולין, ורשה 1921, במיוחד עמ' 1-60; מאהלר, עמ' 175-188; ראו גם ש' אטינגר, 'מעמדם המשפטי והחברתי של יהודי אוקראינה במאות הטר"ו-הי"ז' (עד יזירות ת"ח), ציון כ (תשט"ו), עמ' 149-152; בוגוצקה וסמטנובניץ, עמ' 468-475.

בשוק העירוני וסחרו עם שכניהם הלא יהודים.³⁴ והנה, הנושא של ההתמודדות עם התנאים העירוניים הפיזיים הנו נושא המשותף לשתי הקבוצות, ובו בזמן רחוק מהנושאים הדתיים והכלכליים מעוררי המתח. מעניין לבחון אם המתח בין היהודים לעירונים נשאר בתחומי הדת והתחרות הכלכלית בלבד ולא הפריע לשיתוף פעולה במישור היום-יומי הפשוט ביותר בנושאים כמו שמירת ניקיון העיר והגנה מפני שרפות, שהיו חשובים מאוד לשתי הקבוצות גם יחד. כדי להגיע להערכה מעין זו של התחומים השונים, שבהם נשזרו שנאה ותחרות מחד גיסא ועניין בשיתוף פעולה בין יהודי פוזנן לעירונים הלא יהודים מאידך גיסא, נעקוב אחר הדרך שבה נקבעו גבולות הרובע היהודי, ונשווה את הדרכים שבהן העירייה והנהגת הקהל טיפלו בעניינים הנוגעים בסביבה העירונית.

נקודה אחרונה שתועלה בספר היא ההשלכות בעלות האופי החברתי של תנאי המחיה ברובע היהודי. כלומר, ייעשה ניסיון לקבוע באילו דרכים השפיעו התנאים ברובע היהודי על החברה היהודית. אין חברה המתקיימת בחלל ריק, ומאוד סביר להניח, כי תנאי הסביבה המיוחדים שבהם כל חברה פועלת משפיעים עליה בצורות שונות. נקודה חשובה כאן היא בדיקת הקשר בין בעלות על נכסי דלא נידי ברובע היהודי לבין מעמד בהנהגת הקהל. נוסף לכך תיבדקנה ההשלכות של צפיפות הדיור בבתים על פעילות הקהל בפוזנן, ובמישור כללי יותר ההשלכות של התנאים שבהם חיו היהודים על חיי האישות של החברה היהודית בפולין.

בספר שלפנינו חמישה פרקים. הפרק הראשון ידון בעימות בין העירונים ליהודים בפוזנן סביב גודלו של הרובע היהודי. כן תתואר הטופוגרפיה של הרובע היהודי כפי שהתגבשה בתקופה הנדונה. בפרק השני יתרכז הדיון באוכלוסייה היהודית של הרובע. יהיה עיון מחדש במקורות כדי לקבוע את גודלה של האוכלוסייה היהודית בפוזנן. בפרק השלישי יובא ניסיון לזהות את בעלי הבתים היהודים ולעמוד על ה'קריירות' שלהם בהנהגת הקהל, כדי לבדוק את הקשר בין בעלות על רכוש למעמד בקהל. הפרק הרביעי יעסוק בתנאי הדיור של יהודי פוזנן. ייערך מיון של כל הבתים ברובע היהודי והם יסווגו לפי בנייתם וגודלם, זאת כדי לקבוע את תנאי הדיור בכל אחד מסוגי הבתים. תיערך גם השוואה בין תנאי הדיור בפוזנן לבין ערים אחרות בפולין ומחוצה לה. בסוף הפרק אעמוד על כמה מההשלכות החברתיות של תנאי הדיור של יהודי פולין בכלל. בפרק

34 ראו 'קליק', 'היחס של השלכטה למסחר היהודי במאות ה"ז-י"ח: כדאיות מול אידיאולוגיה', גלעד יג (תשנ"ג), עמ' מג-נז; D. Tollet, 'La place faite aux Juifs dans la société polonaise (fin du XVIIIe s.)', *Revue des Études Juives* 138 (1979), pp. 533-546

האחרון ייבדקו תנאי הסביבה העירונית ברובע היהודי של פוזנן והדרכים שבהן התמודדה הנהגת הקהל עם ארבע בעיות הקשורות אליהם. במקביל ייבדקו הדרכים שבהן התמודדה העירייה הלא יהודית עם אותן בעיות, וזאת כדי לראות אם שתי הקבוצות הצליחו לשתף פעולה בנושאים חיוניים אלה.

המקורות והשימוש בהם

כדי לקבל תמונה מלאה ככל האפשר של מצב היהודים בפוזנן, שולבו בספר הזה מקורות יהודיים ומקורות פולניים. כך אפשר להעריך את תנאי המחיה של היהודים על סמך שתי נקודות מבט שונות. המקורות היהודיים שבהם אני משתמש הם בעיקר תקנות הקהל. במקרה, נשתמר חלק לא מבוטל של ארכיון קהילת פוזנן מהתקופה הנדונה, והוא כולל את פנקס הקהל הקרוי 'ספר הזיכרונות'. בפנקס הזה נמצאות תקנות בודדות ומערכות תקנות לא רק של הפרנסים אלא גם של ועדות משנה שונות של הקהל.³⁵ כתב היד של הפנקס נמצא כיום בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, ונכללות בו תקנות משנות התשעים של המאה השש עשרה ועד לשנות השמונים של המאה השבע עשרה.³⁶ עד היום פורסמו על ידי ב' ויינריב כ-400 מתוך התקנות המתייחסות לפעילות הקהל לאורך התקופה הנ"ל.³⁷ קובץ התקנות השני שבו אשתמש הנו 'פנקס הכשרים'. תפקידם הראשי של הכשרים היה לבחור את מנהיגי הקהל בחול המועד פסח מדי שנה,³⁸ אך בפוזנן (שלא כמו בהרבה מקומות אחרים) תפקידם לא הסתיים בואת. מוסד הכשרים בפוזנן פעל כעין הנהגת-על, ובכל שנה הורה לפרנסים (ולשאר נבחרי הקהל ופקידיו) כיצד לפעול במגוון נושאים שהכשרים סברו שהם בעלי חשיבות מיוחדת. 'פנקס הכשרים', המכיל תקנות מן השנים 1621-1837, נשתמר גם הוא ונמצא היום בארכיון המרכזי בירושלים.³⁹ פנקס זה מכיל לא רק את תקנות הכשרים אלא גם את הרשימות השנתיות המלאות של שמות האנשים שנבחרו לתפקידים שונים במוסדות

35 בעצם לא מדובר כאן בפנקס קהל' במובן של פנקס המכיל את כל תקנות הקהל החתומות על ידי הפרנסים, אלא בפנקס שבו נרשמו עניינים חשובים למען לא יישכחו, ומכאן השם 'ספר הזיכרונות'.

36 CAHJP, PL/Po 1a

37 מקורות ומחקרים.

38 ראו אברון (לעיל הערה 14).

39 CAHJP, PL/Po 1

הקהל, וכן רשימות של חזנים שעברו לפני התיבה בימים הנוראים בבתי הכנסת בעיר. התקנות מתוך 'פנקס הכשרים' פורסמו על ידי ד' אברון,⁴⁰ אולם רשימות הנבחרים לקהל נמצאות אך ורק בכתב היד המקורי. 'ספר הזיכרונות' ו'פנקס הכשרים' מביאים את התקנות וההנהגות בקהילת פוזנן. לשם השוואה (ולעיתים גם הבהרה) בחנתי את מערכת התקנות שתיקן הקהל בקרקוב בשנת שנה⁴¹ (1595). התקנות הללו מפורטות מאוד ונוגעות כמעט לכל תחום בחייהם של יהודי קרקוב, כך שערכן רב למחקר מסוג זה. ככל הנראה, כל פנקסי הקהל מקרקוב הושמדו בשואה, אך התקנות הללו פורסמו בלשון המקור על ידי מ' בלבן בעשור השני של המאה העשרים והודות לכך נשמרו.⁴¹ מלבד התקנות אני משתמש גם בספרות רבנית, ובעיקר בקובצי שאלות ותשובות של המהר"ם מלובלין,⁴² ר' יואל סירקש⁴³ ור' יצחק בן אברהם מפוזנן.⁴⁴

את המקורות הפולניים שבהם אני משתמש אפשר לחלק לשלוש קבוצות: כתבי הזכויות (privilegia) שניתנו ליהודים על ידי המלך; הרישומים בספרי המבצר (Księgi Grodzkie), דהיינו הרישומים של המערכת המשפטית המלכותית בעיר; והרישומים בפנקסי המועצה העירונית (Acta Consularia), המשקפים את עמדותיהם של השלטונות העירוניים. מבין כתבי הזכויות אני עושה שימוש בראש ובראשונה בכתב הזכויות ליהודי העיר שאישר המלך סטניסלב אוגוסט בשנת 1765. אין זה כתב זכויות 'חדש' אלא אישור של מספר כתבים כאלה שהעניקו ליהודי פוזנן קודמיו של המלך; תעודה זאת פורסמה על ידי ר' גולדברג.⁴⁵ קובץ שלם של כתבי זכויות שניתנו ליהודי פוזנן שמור כיום בארכיון המדינה שבעיר. הוא כולל העתקות של כתבי זכויות מהמאות השש עשרה – השמונה עשרה שנעשו על ידי הוועדה למען הסדר הטוב בבואה לסדר את מעמד היהודים בעיר בסוף המאה השמונה

40 פנקס הכשרים.

41 תקנות שנה.

42 ר' מאיר בן גדליה (1558-1616), רבה של לבוב ולאחר מכן של לובלין (1613-1616). כאן אשתמש במהדורה: שו"ת מהר"ם לובלין, מהדורה מצולמת, ירושלים תשל"ז.

43 ר' יואל סירקיש (1561-1642), רבה של קרקוב בשנים 1619-1640. פורסמו שני קבצים של תשובותיו: שו"ת הבית החדש (הב"ח) הישנות; שו"ת הב"ח החדשות. כאן אשתמש במהדורה: שו"ת הב"ח הישנות, פרנקפורט דמיין תנ"ז.

44 ר' יצחק בן אברהם (נפטר בשנת 1685, תאריך לידתו לא ידוע) היה רב בפוזנן משנת תכ"ז (1667) ועד למותו בשנת תמ"ה (1685). תשובותיו פורסמו רק בשנת 1982: שו"ת רבינו יצחק הגדול מפוזנא זצ"ל באר יצחק, ירושלים תשמ"ז.

45 כתבי זכויות, עמ' 252-262.

עשרה.⁴⁶ בספר המבצר נרשמו בין התלונות והמשפטים שהושמעו לפני נציג המלך בעיר גם תוצאות בדיקת הוועדה המלכותית משנת 1641 שבה נרשמו הבתים ברובע היהודי באותה שנה. עד היום, י' פרלס הוא החוקר היחיד שניצל חומר זה.⁴⁷ בפנקסי העיר, בין תקנות המועצה העירונית, נרשמו גם תוצאות הבדיקה של הוועדה המלכותית משנת 1619 שבה נרשמו הבתים שהיו ברובע היהודי בשנה ההיא. חלק מתקנות העירייה פורסמו על ידי ו' מייזל,⁴⁸ והרשימה משנת 1619 פורסמה במלואה על ידי מ' מיקה.⁴⁹

דרכי השימוש במקורות מעין אלה (ואין הבדל משמעותי בין מקורות יהודיים לאחרים) אינן מובנות מאליהן. השימוש במקורות נורמטיביים (כלומר: תחיקה דוגמת כתבי זכות, או תקנות קהל) כמקור למחקר היסטורי חברתי מלווה במספר בעיות, ובמיוחד כאשר התחיקה היא מקור יחיד, שכן לא תמיד ברור אם אמנם זכו תקנות המחוקקים ליישום בפועל מצד הציבור.⁵⁰

רשימות הבתים של הוועדות המלכותיות הפולניות מציבות בעיה שונה במקצת בפני החוקר, שכן אי-אפשר להניח שכל הכתוב בהן הוא בהכרח מדויק. הרי תמיד הייתה סיבה כלשהי לעריכתן, וסביר להניח שזו יכלה להשפיע על דרכי הרישום ועל הדיוק. אם כן, חשוב מאוד לבדוק את נסיבות הזמנת הרישומים ונסיבות הרישום עצמו (עד כמה שהדבר ניתן). בדרך זו אפשר לעמוד על הלחצים שפעלו על הרושם ועל נטיותיו הוא, ידיעות העוזרות בהערכת מידת הדיוק שברישום וכיוונים אפשריים של הטיה מכוונת. טעויות פשוטות ברישום (דהיינו, אלו שנעשו ללא כוונה תחילה) קשות יותר לזיהוי, ויש להשוות את הרישום עם מקורות אחרים היכולים להעיד על מידת הדיוק שבו. אנקוט שיטות אלו בהמשך, במהלך עיבוד שתי הרשימות של הבתים ברובע.⁵¹

46 'Zbiór przywilejów i praw Żydów Synagogi Poznańskiej służących zebranych i spisanych przez Komisję Dobrego Porządku dla Miasta Poznania w r. 1779', Księga Miejska Poznań, 1675, pp. 1469–1565

47 ראו פרלס, עמ' 52–53. פרלס מסתפק שם רק בתיאור קצר של תוכן התעודה.

48 W. Maisel (ed.), *Statuta Civitatis Poznaniensis*, I–II, Wrocław, Warszawa and Kraków 1966–1968

49 לוֹסְטְרַצְיָה, עמ' 59–65.

50 גולדברג (לעיל הערה 30), עמ' 11–64.

51 J. Leskiewiczowa, *על הבעיות בשימוש במקורות מעין אלה לחקר הכפר הפולני השווי*, 'Inwentarze dóbr ziemskich jako źródło do historii chłopów w Polsce', *Kwartalnik Historyczny* 60 (1953), pp. 363–378

השימוש בשאלות ותשובות רבניות כמקור היסטורי דורש גם הוא התייחסות מיוחדת.⁵² אין ללמוד מנושא מסוים שבו עוסקת שאלה מסוימת על המצב בחברה כולה, שהרי השאלות על פי רוב מתייחסות למקרה חריג. לרוב, יש להיסטוריון הנוקק לשאלות ותשובות עניין רב יותר בפרטים המופיעים אגב השאלה. כלומר, אפשר להניח שתמונת המסגרת החברתית שבתוכה מתואר המקרה החריג שהוא נושא השאלה משקפת את המציאות. מובן שגם תשובת הרב יכולה לספק מידע חשוב, לא רק על המסגרת החברתית אלא גם על היחס הכללי למקרה החריג שבשאלה. בספר זה ישנם מקורות בארבע שפות: עברית, פולנית, לטינית ויידיש (וגם 'לשון סופרים'⁵³). המקורות שבעברית מצוטטים כלשונם, מקורות אחרים מתורגמים לעברית, והנוסח המקורי מובא בהערות. הבהרות למקורות המתורגמים מובאות בסוגריים מרובעים.

לסיום מבוא זה אבקש לציין עניין הקשור במינוח, והבעיות המתעוררות בעקבותיו. בספרות על יהודי פוזנן ישנה אי-בהירות בדבר המינוח המשמש לתיאור האזור היהודי בעיר: במקום אחד אזור זה מכונה 'גטו'⁵⁴ ובמקום אחר 'שכונה'.⁵⁵ אפשר להבחין לכל הפחות בשלושה סוגים של התיישובות יהודית בערים. הראשון הוא אזור שיהודים בוחרים לגור בו באופן חופשי. צורה כזו של התיישובות אפשר לכנותה 'שכונה יהודית'. הסוג השני הוא כשיש תחיקה המגבילה את היהודים לאזור מסוים בעיר, אך בפועל לא קיימת הפרדה גמורה בין יהודים ללא יהודים (אם במתכוון ואם לאו). אזור כזה אפשר לכנותו 'רובע יהודי'; הסוג השלישי הוא כשיש תחיקה המפרידה בין יהודים ולא יהודים ומצליחה לבודד את היהודים לאזור מיוחד של העיר שאותו אפשר לסגור על ידי שער (או מספר שערים). אזור כזה יכולה 'גטו'.⁵⁶ לא ברור מה בדיוק היה המצב בפוזנן. באישור כתב זכויות משנת 1559 קיבלו היהודים 'רשות' לבנות 'שער בעירם' – דבר המעיד אולי על הקמת

- E. Fram, *Ideals Face Reality: Jewish Law and Life in Poland, 1550–1655*, Cincinnati 52
 1997, pp. 7–12; ר' כ"ץ, 'על הלכה ודרוש כמקור הסטורי, תרביץ ל (תשכ"א)', עמ' 54–66.
 53 א ויינרייך, 'נוסח הסופרים העבריים', לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 54–66.
 54 ראו L. Lewin, 'Der Shtadlan im Posener Ghetto', B. Königsberger and M. Silberberg (eds.), *Festschrift zum achtzigsten Geburtstag sr. ehrwürden des Herrn Rabbiners Dr. Wolf Feilchenfelds*, Pleschen and Schrimm 1907, pp. 31–39
 55 ראו ושאק, עמ' 113; השו"ג *Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, Cambridge, Mass. 1990, pp. 41–48
 56 לפי הגדרה זו היה גטו יהודי תופעה נדירה בערי פולין-ליטא. שני מקרים בולטים היו בקרקוב ובנישוויץ שבליטא. ראו יהודי קרקוב, עמ' 407; Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Archiwum Radziwiłłowskie, dział XV, teka 5, plik 2

גטו, אך באותו משפט בכתב הזכויות הזה, היהודים גם קיבלו זכות להתהלך בעיר.⁵⁷ בשנת 1740 ישנה תחיקה ברורה (כנראה בעקבות עלילת דם⁵⁸) בכיוון של הקמת גטו.⁵⁹ אולם בין שנת 1559 לשנת 1740 אין במקורות היהודיים ואף לא במקורות הפולניים התייחסות כלשהי לחומת גטו או לשער של גטו באזור היהודי של פוזנן, כך שקשה להניח שיהודי פוזנן גרו בתנאים של גטו בתקופה הנדונה כאן. מנגד ידוע שהייתה תחיקה שהגבילה את היהודים לרחובות מסוימים בעיר, אך ידוע גם שמספר הבתים שהותר ליהודים לגור בהם השתנה במשך הזמן.⁶⁰ משום כך כינתי את האזור היהודי בפוזנן 'רובע יהודי'.

57 ראו כתבי זכויות, עמ' 255, שורות 130-132.

58 ראו גולדברג.

59 'Ut Iudaei Posnanienses intra suas plateas se contineant in illisque omnes includantur,

et ut a christianis muro... separari possint... est commissum... (יצאה פקודה... שיהודי

פוזנן יישארו ברחובות שלהם, ושב[רחובות]הם כולם ייסגרו, וגם שיהיה אפשר להפריד

אותם מהנוצרים על ידי חומה...) (לוסטרציה, עמ' 200).

60 ראו להלן פרק א.

פרק ראשון

התהוות הרובע היהודי בפוזנן עד אמצע המאה השבע עשרה

חבלי הארץ של פולין גדול ושל שלזיה (שהייתה חלק מפולין עד אמצע המאה הארבע עשרה) היו, כנראה, הראשונים מבין אזורי פולין שבהם הופיעו בימי הביניים קבוצות של יהודים ויישובים יהודיים מאורגנים, דהיינו קהילות. היקפן של קהילות אלו בראשיתן היה מוגבל, ודומה שצמיחת בית ישראל בפולין לא החלה עד שמהגרים התחילו לזרום לפולין אחרי נסיגת המונגולים שפלשו לפולין בשנת 1241.¹ כתב הזכויות הראשון שקיבלה קבוצת יהודים בפולין ניתן להם בפולין גדול מאת הנסיך של קאליש, בולסלב החסיד (Bolesław Pobożny) בשנת 1264. בשינויים שונים היה כתב זה בסיס חוקי לקיום היהודי בפולין במשך כל קיומה של המדינה הפולנית. סביר להניח שהיה יישוב יהודי בקאליש עצמה באותה עת, ומשם יצאה היוזמה להשתדל לקבל כתב זכויות,² אך אין כל ידיעה על היהודים בפוזנן במאה השלוש עשרה.³

פוזנן קיבלה זכויות עירוניות בשנת 1241⁴ אך אין ידיעות על יהודים בפוזנן אלא כעבור מאה שנה ויותר: הרישום הראשון של שמות יהודיים

1 ^י היילפרין, 'קורות היהודים במזרח אירופה של אירופה מימים ראשונים ועד חלוקת פולין, הנ"ל, יהודים ויהדות במזרח אירופה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 15; מ' באלאבאן, 'קורות היהודים בימי הביניים, ^י היילפרין (עורך), בית ישראל בפולין, א', ירושלים תשי"ח, עמ' 6. ^י תא-שמע ניסה לסרטט את דיוקנה הרוחני של יהדות פולין, בעיקר במחצית השנייה של המאה השתים עשרה, אך טענתו כי ליישובים יהודיים קדומים בדרום פולין ובמזרח הייתה רציפות קיום עוד לפני פלישת המונגולים ואף לאחריה לא הוכחו. ראו ^י תא-שמע, 'לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג', ציון נג (תשמ"ח), עמ' 347-369.

2 ראו J. Sieradzki, 'Bolesława Pobożnego statut kaliski z roku 1264 dla Żydów', *Osiemnaście wieków Kalisza*, I, Kalisz 1960, pp. 136-137; A. Gieysztor (ed.), *Osiemnaście wieków Kalisza*, I, Kalisz 1960, pp. 136-137; גולדברג, עמ' 90-95.

3 לוקשביץ, עמ' 72 והערות 1-2; פרלס, עמ' 6, וראו להלן הערה 5.

4 ראו פוזנן, עמ' 146-205.

בפנקסי העיר הוא משנת 1386.⁵ שלוש שנים מאוחר יותר, בתעודה משנת 1389, מוזכר Episcopus Judaeorum Poznaniae – רב של יהודי פוזנן.⁶ המילה episcopus פירושה 'בישוף', ולכן ייתכן כי מדובר כאן ברב בעל סמכויות רחבות ואזוריות.⁷ מכל מקום, סביר להניח כי אזכור זה מצביע על הימצאותה של קהילה בעיר ועל כך שהיהודים ישבו שם כבר תקופה מסוימת לפני תאריך זה.⁸ מספר היהודים בעיר הלך וגדל במשך המאות החמש עשרה והשש עשרה, אולם קשה מאוד לקבוע באיזה קצב גדלה האוכלוסייה היהודית במשך המאות הללו. נדמה, כי העובדה שהעימות בין יהודי פוזנן לעירוניים התחיל להחריף בתחילת המאה השש עשרה מצביעה על גידול ניכר במספר היהודים בעיר ובפעילותם הכלכלית, עד שהיוו איום בעיני התושבים הנוצרים.

העימות בין היהודים לעירוניים נסב בפוזנן, כמו בכל הערים הפולניות, על שלושה נושאים עיקריים: כלכלה, דת והתיישבות. בנוגע לכלכלה ניסו העירוניים באמצעות מועצת העיר להגביל את מקורות הפרנסה של היהודים,⁹ בעניין הדת ניסו העירוניים להגביל את חופש היהודים לשמור על דתם,¹⁰ ובאשר להתיישבות הם ניסו להגביל את גודל האזור שבו הורשו היהודים לגור. היהודים מצדם נלחמו בכוונותיה של מועצת העיר בכל הכלים שהיו בידם, אך שדה הקרב העיקרי היה חצר המלכות: תלונות העירוניים וטיעוני היהודים הוצגו לעתים קרובות בפני המלך והוא היה הפוסק ביניהם. (אמנם, לא תמיד הגיע העימות בין היהודים לעירוניים עד המלך, ולא כל תחיקה של המלך הנוגעת ביהודי פוזנן נבעה ישירות

- 5 א' פעלדמאן, 'די עלטסטא ידיעות וועגן יידן אי פולישיע שטעט אין XIV–XVI יארה', בלעטער פאר געשיכטע 1 (1934), עמ' 61.
- 6 L. Lewin, *Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft*, Frankfurt a.M. 1926, p. 22
- 7 על הרבנות האשכנזית בתקופה זו ראו י"י יובל, חכמים בדורם: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ח; השו"ג S. Schwarzfuchs, *A Concise History of the Rabbinate*, Oxford 1993, pp. 38–49
- 8 לוקשביץ, עמ' 72 הערה 3, ופרלס, עמ' 6, מביאים את המסורת היהודית, אשר לפיה נבנה בית הכנסת הראשון בפוזנן מול הכנסייה הדומיניקנית בשנת 1367.
- 9 ראו M. Breger, *Zur Handelsgeschichte den Juden in Polen während des 17. Jahrhunderts, mit besonderer Berücksichtigung der Judenschaft Posens*, Berlin 1932, pp. 1–10
- 10 ראו I. Lewin, 'The Protection of Jewish Religious Rights by Royal Edicts in Ancient Poland', *The Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America* 1 (1943), pp. 556–577

מעימות עם העירוניים.¹¹ המאבק בין היהודים לעירוניים בפוזנן המשיך בעצם עד חלוקות פולין ואף לאחריהן, אך היה חריף במיוחד לאורך המאה השש עשרה, לפני השחיקה הכללית במעמד העיר והעירוניים. כתבי הזכויות שקיבלה כל קהילה יהודית בפולין נשמרו בקפידה,¹² ולפעמים אף הורגש צורך לתרגמם לעברית או ליידיש,¹³ שכן באותה תקופה היה כתב הזכויות הבסיס החוקי של החיים (וכמובן, לא רק אצל היהודים). לכן כונו כתבים אלה על ידי היהודים 'קיומים'. דומני, שכדי להגיע להבנה מלאה של הבעיות החברתיות הקשורות לצפיפות המגורים ברובע היהודי במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה, יש לתת את הדעת לשאלת הגבולות של הרובע היהודי כפי שהיא משתקפת בתחיקה העירונית והמלכותית מאותה התקופה ומהתקופה הקודמת (המאה השש עשרה). אמנם, יש לקחת בחשבון שאפילו בנושא המוגדר הזה הייתה חקיקה מרובה, שחלק ממנה היה אישורים מאוחרים של כתבי זכויות מוקדמים, כך שכל פרטיהם לא היו רלוונטיים בנסיבות החדשות.¹⁴ חשיבות נוספת יש לתחום התחיקה, שכן לעתים קרובות התחיקה העוסקת במספר בתי המגורים שהוקצבו לקהילה היהודית היא המקור היחידי לחישוב מספר היהודים בעיר.¹⁵

11 המלך יוגמונט השלישי ביטא את תפקידו זה במכתב ששלח לעיריית פוזנן בשנת 1619: 'Przeto dla tych, które się utrinue wywodzą racyi, przyszło nam w tej sprawie [לכן, מגיע נושא זה אלינו לבחינה למען אלה משני הצדדים אשר מביאים את הטיעונים] (לוקשביץ, עמ' 80).

12 באמצע המאה התשע עשרה מצא פרלס כתבי זכויות מלכותיים מהמאה השבע עשרה בארכיון הקהילה בפוזנן: פרלס, עמ' 26, ובעוד מקומות בספר. בתקנות קרקוב משנת שנייה יש סעיף מיוחד בנושא שמירת כתבים כאלה: 'דער פ'יה (=פרנס החודש) זול די שליסל פון דער לאד פון דיא קיומים בייא זיך האבן אונג אין דער לאד זאל אויך ליגן אלי כתובים השייכי ל'קיומים...' (תקנות שנייה, עמ' 319).

13 ראו תקנות שנייה מקרקוב: ר'ר'ט (ראשים וטובים) זאלין אכטן אלי קיומים אויו צו שרייבן, דז מן הוט איין העתק בכתב עברי בלשון אשכנז... (תקנות שנייה, עמ' 327). בקהילת וילקווישקי בסוף המאה השמונה עשרה נרשם בפנקס הקהל תעתיק באותיות עבריות של כתב הזכויות של הקהילה משנת 1679. ראו כתבי זכויות, עמ' 360-363. בפוזנן, תורגם לעברית ונרשם בפנקס הקהל החלק מדוח הוועדה המלכותית משנת 1641 שהתייחס למספר הבתים של היהודים. בארכיון הקהילה נשמר גם העתק לטיני (ראו פרלס, עמ' 52-53 הערה 71). הפנקס נשתמר ונמצא היום בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, מס' PL/Po 1a. רשימת הבתים בעמ' 13א-15ב (מספור חדש). אדון ברישימה זאת ביתר פירוט להלן. תצלום הרשימה מופיע בנספח.

14 דוגמה לכך הוא האישור משנת 1765 של כתב זכויות שהעניק המלך סטפן בטורי ליהודים, המאפשר להם לסחור בימי ראשון ובחגי הנוצרים, וכות שהיהודים לא יכלו לממשו.

15 על שימוש בתחיקה לחישוב מספר היהודים בפוזנן ראו ושאק, עמ' 113. על חישובים דומים לגבי ערים אחרות בפולין ראו בוגוצקה וסמסונוביץ, עמ' 473.

פרק רביעי

תנאי הדיור ברובע היהודי

עידן חדש בבניית העיר פוזנן החל בשנת 1447 והגיע לסימומו עם פלישת השוודים לעיר בשנת 1656.¹ מדובר בתקופה של גידול והתפתחות עירונית שהגיעו לשיאם באמצע המאה השש עשרה והחלו לרדת רק לקראת סוף המאה. תחילתה של התקופה בשרפה גדולה, שהרסה חלק גדול מהעיר הביניימית (שהייתה עשויה ברובה עץ), ובניית מבנים חדשים בעיקר בסגנון גותי. סופה של התקופה כאמור, עם פלישת השוודים והריסת העיר שבאה בעקבותיה.² אחד ממאפייני פרק הזמן הנוכח הוא בניית בתים מלבנים במקום מעץ. בתייהמגורים שמסביב לכיכר המרכזית וברחובות המובילים אליה (וברוב הבתים בכלל) נבנו מלבנים. הבנייה מחדש הואצה בשל כמה שרפות שפרצו בעיר (שהגדולות בהן היו בשנים 1536 ו-1590) ותחיקה מלכותית ועירונית בנושא.³

תנאי הדיור בבתי המגורים השתנו, על פי עושרו של בעל הבית: משפחה של סוחר אמיד גרה בבית בן שתי קומות ובו אולם גדול וחנויות בקומת הקרקע, מטבח, חדר מוסק, 'חדר ראשי' (komnata), שני חדרים אחרים, מזווה (szpiżarnia) ו'חדר קיץ' (מעין מרפסת), ונוסף לכך מחסנים וחדרי עבודה אחרים. אזור 'בינוני' גר בבית בן שתי קומות ובו אולם גדול ושני חדרים מוסקים בכל קומה (בקומת הקרקע יכול היה אומן להשתמש בהם כבחדרי עבודה). איש עני נאלץ להסתפק במגורים בחדר מוסק אחד בלבד לכל משפחתו, או אפילו בחדר אחד ללא הסקה. אלה האחרונים לא היו לרוב בעלי דירות אלא שכרו את מקום מגוריהם. קשה לדבר על צפיפות

1. H. Kondziela, *Stare miasto w Poznaniu*, Poznań 1975, pp. 18–20

2. H. Kalinowski, 'Zabudowa i פולין אחרי פלישת השוודים ראו H. Kalinowski, *struktura przestrzenna miast polskich od połowy XVII do schyłku XVIII wieku*', M. Gajewska, W. Kalinowski, E. Kowecka, and N. Miks-Rudkowska, *Dom i mieszkanie w Polsce*, Wrocław, Warszawa, Kraków and Gdańsk 1975, pp. 7–63, esp. pp. 7–8

3. שיצכוויצובה, עמ' 119–123.

דיור ברוב העיר. חישוב מעלה שבסוף המאה השש עשרה גרו בממוצע 1.6 משפחות (כתשעה אנשים) בכל בית בתוך חומות פוזנן.⁴ אלה היו תנאי המגורים ברוב חלקי העיר, ועתה נבדוק את התנאים ברובע היהודי. לשם כך נשתמש במקורות מהשנים 1619 ר' 1641 שתוארו לעיל. ברשימה משנת 1619 יש חלוקה לבתי לבנים ולבתי עץ, יש פירוט של מספר החדרים המוסקים ברוב הבתים ושל מספר האנשים הגרים בהם. גם ברשימה משנת 1641 יש חלוקה של הבתים לפי החומר שממנו נבנו וכן מצוין מספר הקומות בכל בית. שילוב הנתונים של שתי הרשימות מאפשר לקבל תמונה מפורטת למדי.

הנקודה הראשונה שמעניינת אותנו כאן, היא תנאי הצפיפות בבתי שברובע היהודי. הרשימה משנת 1619 מביאה נתונים מלאים על התושבים ב־124 בתים ברובע היהודי. בממוצע גרו 21.4 אנשים בכל בית. בטבלה 10 מובאת חלוקה של הבתים לפי מספר הדיירים בהם.

טבלה 10: חלוקת הבתים לפי מספר הדיירים בשנת 1619

מספר דיירים	5-1	10-6	15-11	20-16	25-21	30-26	35-31	40-36	41 ויותר
מספר בתים	2	13	26	33	21	11	6	1	11

מתברר מטבלה זו, שביותר מ־85% מבתי היהודים חיו הדיירים בתנאים גרועים יותר מהממוצע בעיר הפולנית (9 אנשים בכל בית). ביותר ממחצית הבתים (58%) גרו למעלה מ־15 אנשים ובכ־15% מהבתים גרו יותר מ־30 איש! לוקשביץ היה מודע לעובדה שבבתים רבים התגוררו מספר רב של יהודים, וניסה להסביר זאת בטענה שהיהודים בנו בתים של ארבע, חמש או אפילו שש קומות.⁵ הרשימה משנת 1641 סותרת טענה זו מכול וכול: מבין 137 הבתים של היהודים שלגביהם יש נתונים, 38 (כ־28%) היו בני קומה אחת (כלומר, קומת קרקע בלבד), 90 (כ־65%) היו בני שתי קומות ורק 9 (כ־7%) בני שלוש קומות. אף לא בית אחד היה גבוה משלוש קומות. יש כמובן לשים לב לכך שבתים בני שלוש קומות היוו תופעה נדירה מאוד מחוץ לרובע היהודי, אבל מספרם – אפילו בתוך הרובע – אינו גדול במיוחד.⁶

4 שם, עמ' 52-54; ראו גם פוזנן, עמ' 431, 439.

5 לוקשביץ, עמ' 94.

6 גם מ' בלבן, המתאר בספרו את הבתים ברובע היהודי של קזימייז', טוען שהיו אלה בתים צרים וגבוהים. אבל נדמה שהוא תיאר את הבתים שהשתמרו עד ימינו, בתים שלא נבנו אלא לאחר מלחמות השוודים. ראו יהודי קרקוב, עמ' 418-419. כמו כן המקור שהוא מביא שם אינו מצביע על בתים גדולים יותר מאלה שבפוזנן.

פרק רביעי

על התנאים בתוך הבתים אפשר ללמוד מהרשימה משנת 1619. ברשימה זו יש נתונים לגבי 86 בתים על מספר החדרים המוסקים (izby) בכל בית. 86 הבתים היו 241 חדרים מוסקים שבהם ישבו 496 ראשי משפחה ועוד 1440 אנשים, בסך הכול 1,936 נפש. אם כן מסתבר כי בממוצע גרו 8 אנשים בכל חדר מוסק – 2.1 ראשי משפחה.⁷ יש לזכור כי מספרים אלה הם הממוצע, ושהמדגם אינו גדול במיוחד ואינו בהכרח מייצג, כי אינו כולל את הבתים שמספר החדרים בהם לא נרשם. כן יש להתחשב בעובדה, שרוב האוכלוסייה היו עניים מכדי לשכור חדר מוסק (אנשים אלה נקראו בפולנית lokatorzy), כך שלאמתו של דבר מספר האנשים בכל חדר מוסק היה נמוך ממה שנראה מתוך הרשימה. הנתון שהיה משלים את התמונה – מספר החדרים ללא חימום (komory), אינו מופיע ברשימה.

טבלה 11: תנאי הצפיפות בבתים בגדלים שונים

מספר החדרים המוסקים					
9-5	4	3	2	1	
9 (11%)	8 (9%)	24 (28%)	32 (37%)	13 (15%)	מספר בתים
455 (24%)	257 (13%)	511 (26%)	582 (30%)	131 (7%)	מספר דיירים
50.5	32.1	21.3	18.2	10.1	ממוצע דיירים בבית
7.6	8	7.1	9.0	10.1	ממוצע דיירים בחדר מוסק
2.3	2.1	1.8	2.1	2.2	ממוצע ראשי משפחה בחדר מוסק
3.3	3.8	3.9	4.3	4.6	גודל משפחה ממוצעת

7 כאמור לעיל (פרק ב, הערה 23), לא ידוע מה היו הקריטריונים שלפיהם נקבע המעמד של ראש משפחה, ובמיוחד אם בעלים צעירים הסועדים על שולחנות חותניהם נכללו בקבוצה זאת. מאהלר (יידן, עמ' 184) הניח שלא.

rating on the question of overcrowding. Houses generally comprised various apartments occupied by a number of families (or of generations within a single family). On average, 21.4 Jews lived in each house inside the Jewish quarter – as compared to 9 people in the houses in the rest of the city. Overcrowding was worst in the smallest houses (i.e., those which contained only one apartment). The differences in overcrowding in the different types of houses – those made of brick and those made of wood – are also discussed. The wooden houses were generally smaller than the brick, and conditions in each apartment in them more crowded. Comparative materials from other Jewish communities in Europe show that Poznań's Jewish quarter was one of the most overcrowded on the continent.

The Jewish community tried to ensure that there was enough housing for all the Jews living in the city, issuing regulations that empty plots should be built upon as soon as possible, and that rich families should not monopolize real-estate to improve their own living conditions at the expense of the rest of the community. Maximum limits were also set on the rent paid for different sized apartments. Despite this, overcrowding was endemic and this affected the development of Jewish life in the city. A particular problem was the lack of privacy, attested to in a number of sources, which seems, among other things, to have affected the way family life and sexual intimacy were viewed by Jewish society.

The crowding of some 3,000 Jews into just four streets in Poznań put significant stress on the urban infrastructure and forced the Jewish communal authorities to come to terms with issues of the urban environment. The ways they dealt with four such issues are examined here – keeping the streets clean, guarding against the outbreak of fire, ensuring the water supply, and helping maintain the city defences. Though these issues were common to both the Jewish community and the Municipal Council, these two hostile bodies did not co-operate in dealing with them. Each had its own policy: the Municipal Council allocated responsibility to individual townspeople, while the Jewish Community, perhaps afraid that all the Jews of Poznań might be blamed for any individual's negligence, centralized responsibility in its own hands.

The study concludes with a house-by-house reconstruction of the Jewish quarter in 1641, based on an amalgamation of the Latin and Hebrew versions of the census from that year.

SUMMARY

This study deals with a range of problems associated with the living conditions of Jewish society in early 17th century Poznań: demography, social development, material culture, and Polish–Jewish relations. The discussion focuses mainly on the “residential spaces” which the Jews inhabited in one of Poland’s major cities – home to what was then one of the largest Jewish communities in Europe. In order to give the widest possible perspective to the issues under examination, the study is based on sources of both Jewish and Polish provenance.

The first chapter deals with the development of the Jewish quarter of Poznań, from the first mention of Jews in the town in 1386 until the Swedish invasion of the mid-17th century. After slow growth during the Middle Ages, the quarter expanded rapidly during the 16th century, despite the best efforts of the non-Jewish population to limit its size: it numbered 49 houses in 1538, and 138 houses in 1618. The struggle between the Jewish and Christian inhabitants of Poznań over the size of the Jewish quarter led to the King sending a Royal Commission to assess the issue in 1618. From its report, in the form of a census, we learn that there were 3,130 Jews living in Poznań at that time, almost 90% of them in the Jewish quarter which consisted of only 4 streets.

This study makes use of the 1618 report, as well as a later census from 1641, in order to examine the socio-economic make-up of the Jewish population. From a correlation of the names in the censuses with the lists of those elected to positions on the community council, preserved in the community record book called ‘Pinkas Haksherim’, it becomes evident that there were marked differences of status within the community. A number of groups were analyzed: the highest stratum (which owned three or more houses), intermediate groups (owners of one or two houses), and the lowest stratum (which did not own houses, but rented apartments). Each had its own social profile in Jewish society.

The next chapter analyzes living conditions inside the quarter, concent-

CONTENTS

Introduction	7
Chapter One: The Growth of the Jewish Quarter in Poznań until the Mid-Seventeenth Century	23
Chapter Two: The Jewish Population in the First Half of the Seventeenth Century	41
Chapter Three: Jewish Homeowners and their Status in the Community Administration	49
Chapter Four: Living Conditions in the Jewish Quarter	64
Chapter Five: The Jews of Poznań and the Urban Infrastructure	85
Conclusion	98
Appendix: The Jewish Quarter and Its Inhabitants in 1641 – Parallel Sources	104
List of Abbreviations	118
Bibliography	120
Index of Names and Places	130